

Максим Фурманюк

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКА САМОСВІДОМІСТЬ: СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ТА НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

У статті аналізуються підходи вітчизняних і зарубіжних науковців до визначення сутності національної самосвідомості, з'ясовуються її структура та співвідношення з національною свідомістю, уточнюється це поняття в контексті державотворчих процесів.

Ключові слова: нація, національна самосвідомість, національна свідомість, національні інтереси і цінності, національна ідентичність, державницька ідеологія, українська національна ідея.

Maksym Furmanjuk. National self-consciousness: essence concept and direction of modernization. *Within the article approaches of home and foreign researchers to definition of essence of national consciousness are analyzed, its structure and functions, a correlation with national consciousness is investigated. Definition of the given concept in a context of the state processes is specified.*

Key words: *the nation, national self-consciousness, national consciousness, national interests and values, national identity, ideology of the state development, the Ukrainian national idea.*

Національна самосвідомість безперечно є засадничою умовою формування української державності. Практика суспільно-політичного життя України переконує, що державотворчий поступ був би більш результативним та динамічним, коли б потужніше здійснювалася багатопланова робота із формування та оптимізації національної самосвідомості громадян. Така самосвідомість за багатьох об'єктивних обставин не змогла сформуватися століттями, починаючи за часів Київської Русі. І все ж вона була і є. Нині її вимагають реалії часу, і не тільки в Україні, а скрізь, де є українці. Постає необхідність визначити напрями модернізації національної самосвідомості, які були б орієнтирами на шляху державотворення.

Актуальність теми дослідження зумовлена складним процесом становлення української державності та державницької ідеології, а також безпосередньо впливає з нагальних практичних завдань розбудови духовного фундаменту державо- і націєтворення, що потребує вивчення національної самосвідомості українського народу як засобу консолідації та інтеграції зусиль нації, оскільки національна самосвідомість пов'язана з усвідомленням національних інтересів, ідеалів, почуттів та цінностей і відіграє важливу роль у життєдіяльності нації. Національно-державна розбудова України передбачає осмислення процесу становлення й розвитку національної самосвідомості як одного із головних чинників збереження власної самобутності й автентичності і набуває особливої актуальності в умовах глобалізації. Розробка теоретичних засад і визначення сутності національної самосвідомості як важливого соціального феномену на сьогодні є одним з пріоритетних завдань українознавства.

Мета статті – з'ясувати на основі аналізу концепцій вітчизняних і зарубіжних дослідників сутнісні ознаки національної самосвідомості політичної нації та виокремити пріоритетні напрями модернізації національно-державницької самосвідомості, які б сприяли оптимізації процесу державотворення в Україні.

У сучасній науці немає єдиної думки щодо поняття національної свідомості, національно-державницької самосвідомості, відповідно, у такому самому стані перебуває й осмислення цих понять. Різним аспектам національної самосвідомості присвячені дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених: В. Андрущенко, А. Бичко, Ю. Бромлея, Б. Гаврилишина, Р. Додонова, Л. Дробіжевої, В. Жмира, Г. Касьянова, І. Кресіної, В. Лісового, Д. Міллера, С. Мофи, Ю. Римаренка, Е. Сміта, П. Ситника, Л. Шкляра, Р. Шпорлюка, О. Шморгуна та ін. У більшості з цих робіт проведено соціально-філософський аналіз досліджуваного феномену, здійснено спробу визначити національну самосвідомість, простежити її історичний розвиток.

Окремі складові української національної свідомості стали предметом наукового аналізу в працях М. Михальченка, Р. Кіся, О. Майбороди, Л. Нагорної, М. Обушного, І. Онищенко, Б. Парахонського, В. Смолія та інших.

На сучасному етапі незалежного розвитку української державності проблемі національної свідомості та самосвідомості, на нашу думку, приділяється не досить уваги, враховуючи важливість і складність розробки цього питання. Як показує досвід, процес формування національної свідомості та самосвідомості потребує постійного дослідження та вдосконалення.

Аналіз наукової літератури свідчить, що більшість сучасних дослідників визначають національну самосвідомість через категорію «усвідомлення», виділяючи при цьому якусь одну чи кілька її характеристик. У межах такого підходу, наприклад, С. Калтахчан характеризує національну самосвідомість як «самосвідомість, яка містить у собі: усвідомлення національної спільності, прихильність до національних цінностей, мови, території, демократичної культури; усвідомлення соціально-державної спільності; патріотизм; усвідомлення спільності в національно-визвольній боротьбі» [1, с. 217].

На думку академіка Ю. Бромлея, під національною самосвідомістю слід розуміти «Весь комплекс уявлень нації про саму себе (у тому числі усвідомлення кожного її представника власної належності до неї), її усвідомлені інтереси, цінності, орієнтири і настанови щодо ставлення до інших національностей» [2, с. 57]. Більш ширше визначення національної самосвідомості дає відомий російський учений А. Уледов. На його думку, національна самосвідомість виявляється як сукупність ідей, поглядів і почуттів, пов'язаних, по-перше, із самовизначенням національної спільноти, усвідомленням свого місця серед інших національних спільнот і, по-друге, з усвідомленням суспільно-політичних цінностей, що характеризують поняття «Батьківщина», прихильність до них» [3, с. 54]. Важливою в контексті окресленої проблеми є думка українського науковця І. Кресіної, яка стверджує, що національна самосвідомість – це усвідомлення державно-політичної, громадянсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самотності та неповторності. Національна самосвідомість виступає як усвідомлення спільнотою або окремою людиною своєї національної (поряд з етнічною) належності,

спільності історичної долі, специфічності геополітичних, культурних, соціальних, історичних чинників [4, с. 87].

На думку М. Джунусова, національна самосвідомість виражається в усвідомленні нацією себе як суспільного цілого, відмінного від інших національностей. Більше того, дослідник вважає, що однією із сутнісних характеристик національної самосвідомості є вживання її представниками єдиної назви (етноніма) [5, с. 233].

Досить часто національна самосвідомість розглядається як результат порівняння, співвіднесення подібних та відмінних рис з іншими національними спільнотами. Зокрема, Б. Поршнєв переконливо доводить, що ставлення нації до самої себе і до інших спільнот виступає важливим засобом механізму її формування. «Суб'єктивний бік будь-якої реально існуючої спільноти людей, будь-якого колективу конститується шляхом двоєдиного і двостороннього психологічного явища, яке визначається вираженням «ми» і «вони», шляхом відмінності від інших спільнот, колективів, груп людей і одночасно уподібнення в чому-небудь людей між собою всередині групи...» [6, с. 80–81]. Подібних поглядів дотримується А. Дашдамиров, стверджуючи, що національна самосвідомість є актуально вираженим становленням певної нації до самої себе та до інших народів [7, с. 34].

Особливе значення в контексті дослідження національно-державницької самосвідомості має уточнення співвідношення національної самосвідомості з національною свідомістю, оскільки у науковій літературі спостерігається їх недостатньо чітке визначення, ототожнення і навіть підміна, що створює значні труднощі в пізнанні цього суспільного феномену.

Так, на переконання відомого російського філософа О. Спіркіна, «свідомість – це вища, притаманна лише людині, пов'язана з мовою, функція головного мозку, що виявляється в узагальненому, оцінному і цілеспрямованому відображенні й конструктивно-творчому перетворенні дійсності, передбаченні її результатів, осмисленому регулюванні й самоконтролюванні поведінки людини» [8, с. 83].

Водночас у процесі осмислення навколишнього світу виникає потреба і необхідність осмислення і самого себе у

світі, оцінки свого місця в суспільстві [9, с. 67]. Соціальність людини приводить до виникнення в її психіці самосвідомості. Формування самосвідомості неможливе без соціального фактора, без комунікацій, без оцінки себе з позицій інших людей. Отже, самосвідомість – це пізнання себе через свідомість іншої людини, яке є можливим завдяки здатності порівнювати свої установки й орієнтації з життєвими позиціями інших людей. При цьому О. Спіркін звертає увагу на те, що «самосвідомість – це не тільки пізнання себе, але й певне ставлення до себе. ...Адекватне чи неадекватне ставлення до себе веде або до гармонійності духу, що забезпечує розумну упевненість у собі, або до постійного конфлікту. Максимально адекватне ставлення до себе – вищий рівень самооцінки» [8, с. 83]. Таким чином, у самосвідомості вчений виділяє функцію самоконтролю. Якщо свідомість дозволяє людині контролювати свою практичну діяльність, то самосвідомість тримає під контролем діяльність самої свідомості. Самосвідомість виникає в процесі розвитку свідомості особистості у міру того, як вона реально стає особистістю і починає усвідомлювати себе як особистість і як суб'єкт діяльності.

Особливо важливе значення для нашого дослідження мають праці тих дослідників, які розглядають сутність самосвідомості через зв'язок з її носіями. На думку В. Каширіна, самосвідомість завжди співвідноситься із соціальним суб'єктом дії, яким можуть бути як конкретна особистість, так і певна група чи суспільство в цілому. Виходячи з такого уявлення, вчений виділяє індивідуальну самосвідомість (самосвідомість особистості) і самосвідомість спільності (групи, класу, нації, будь-якого іншого типу спільноти). При цьому він зазначає, що самосвідомість спільноти в інтегрованому вигляді включає індивідуальну самосвідомість членів відповідної спільноти і самосвідомість соціальних груп, які до неї входять [10, с. 29]. Дослідник переконує, що представники різних соціальних груп суспільства мають різну самосвідомість у зв'язку з різним своїм становищем у системі соціальної взаємодії. Самосвідомість суспільства як цілісного явища вчений називає плюралістичною, а її становлення – способом саморозвитку суспільства, коли в процесі діалогу його учасники, усвідомлюючи свої інтереси,

намагаються виробити спільну платформу – основу взаєморозуміння [10, с. 29]. Отже, результатом самоусвідомлення є знання соціального суб'єкта про самого себе, усвідомлення своєї практичної і пізнавальної діяльності, своїх інтересів, потреб, цілей.

У з'ясуванні сутності самосвідомості соціальних груп, спільнот важливою є точка зору А. Уледова, який зазначає, що самосвідомість виступає стрижнем свідомості соціального суб'єкта. Вона являє собою духовні утворення, в яких соціальний суб'єкт усвідомлює спільні, корінні інтереси, місце в суспільстві, ставлення до інших класів, до держави, до суспільства в цілому. Саме цими чинниками визначається місце самосвідомості в свідомості соціального суб'єкта, значення в його життєдіяльності [11, с. 312].

Отже, ґрунтуючись на результатах теоретичного осмислення національної самосвідомості, можна узагальнити.

За змістом національна самосвідомість відрізняється від національної свідомості. Відмінність полягає у характері усвідомлення, тобто в тому, що певні явища і процеси національної свідомості спільноти та індивіда, виступаючи безпосередньо складовою життєдіяльності нації, є не актуалізованими, підсвідомими або неусвідомленими. Національна самосвідомість є усвідомлення нацією самої себе порівняно з іншими національними спільнотами, моделювання свого майбутнього, національна свідомість виступає як знання нації про саму себе.

Носієм національної самосвідомості виступає нація як колективний суб'єкт діяльності, а також конкретний індивід з власною індивідуальною національною самосвідомістю. При цьому колективна (загальна) національна самосвідомість нерозривно пов'язана з індивідуальною національною самосвідомістю (одиничним, окремим), існує в ній і через неї, а індивідуальна національна самосвідомість містить в собі ті чи інші загальні риси колективної національної самосвідомості.

Таким чином, з'ясувавши сутність свідомості і самосвідомості як суспільних феноменів, доходимо висновку, що нація як соціальна група і соціальний суб'єкт дії має як свідомість, так і самосвідомість. Оскільки сутність свідомості переважно має зовнішню спрямованість і полягає

насамперед у ставленні суб'єкта до об'єктивного світу і пізнанні його, то в контексті такого аспекту розгляду національна свідомість – це сукупність соціальних, політичних, економічних, духовно-моральних, філософських, релігійних та інших знань, поглядів, що характеризують зміст, рівень й особливості духовного розвитку національної групи. Самосвідомість за своїми сутнісними ознаками – це, передусім, пізнання суб'єктом власної сутності, своєї практичної і пізнавальної діяльності (оцінка власних дій, ставлення до себе, порівняння себе з іншими, розуміння своїх подальших кроків і дій, визначення орієнтирів і настанов), що в цілому базується на самопізнанні, самооцінці, самоконтролі. Виходячи з такого аспекту розгляду, національна самосвідомість визначає спрямованість діяльності нації на задоволення власних потреб та інтересів через оригінальну цілісну систему самооцінки та саморегуляції, національних цінностей та ідеалів, пошук свого власного місця серед інших національних спільнот [12, с.153].

Усвідомлення спільних національних інтересів, фундаментальних цінностей, що об'єднують націю, мобілізують її, представниками різних етнічних груп виявляється в національній ідеї. На підтвердження цього важливою є думка професора П. Ситника, який стверджує, що національна ідея є основним принципом життєдіяльності нації, який відображає суть, особливість і спрямованість її історичного поступу, її корінні інтереси та прагнення [13, с. 179]. На думку іншого українського вченого М. Михальченка, національна ідея є не лише елементом, формою знання, компонентом суспільної свідомості, а й містком переходу від думки до дії, від свідомості до активності. Вона є формою теоретичного освоєння дійсності і містить два моменти: створений теорією ідеальний об'єкт національної держави, хай і не в повній, закінченій формі, і план, націлений на реалізацію цього об'єкта на практиці [14, с. 18]. Значення національної ідеї досить чітко визначив відомий російський учений М. Бердяєв: «Держава, яка не має національного ядра і національної ідеї, не може мати творчого життя» [15, с. 58–59].

Безперечно, вироблення національної самосвідомості – процес надзвичайно складний і має багато чинників впливу,

як ззовні, так і з середини. Але не виникає сумніву щодо необхідності оптимізації національно-державницької самосвідомості із врахуванням стану проблеми на певному етапі розвитку українського суспільства. Першим та, на наш погляд, найважливішим чинником оптимізації національно-державницької самосвідомості є формування власної ідеологічної доктрини (державницької ідеології), у якій визначена система економічних, політичних, правових і культурних цінностей, ідей, цілей, у світлі реалізації яких подана перспектива розвитку суспільства і норми функціонування суспільства в сьогоденні. Така доктрина повинна формуватися і формулюватися на базі збігу основних інтересів більшості соціальних груп населення, з конституційним забезпеченням прав меншості.

Другим важливим моментом є формування еліти, яка б була у змозі вербалізувати все розмаїття якостей нації, репрезентувати їх та постійно корегувати зміст національної свідомості. Багатостороння самореалізація будь-якої нації, в тому числі й у сфері державотворення, можлива лише тоді, коли її еліта розглядає себе як іманентну, тобто як персоніфікацію свідомої сили нації, як чинник національного самоутвердження, національної самосвідомості [16, с. 5].

Чим вищий рівень національної самосвідомості і чим «ідейнішою» вона є, тим менше доведеться докладати зусиль і впливів для підтримання її цілісності та обмеження свободи, втраченої інтегрованими в ціле частинами-елементами. Отже, смислом національної самосвідомості є усвідомлення людиною того, що, набувши національного статусу, вона істотно обмежила свою свободу бути «громадянином світу». Але водночас така людина мусить усвідомити істотні переваги, яких їй надає національна належність. І не лише у сенсі суто матеріальному, а, що найголовніше, у сенсі духовному [16, с. 7].

Треба обов'язково наголосити на тому, що до вищого смислу національної ідеї – незалежності та суверенності нації – можна дійти лише в діалоговому режимі, оскільки суверенна нація – це не маса людей, які проживають на спільній території та здобулися на власну державу. Це єдність у багатоманітності людей, які прагнуть бути особистостями, усвідомили громадянську гідність та свою

співзалежність. А отже, ідентифікують себе не лише із власним «Я», але також із колективним «Ми», яке відрізняється від різнорідних «Вони» [16, с. 7].

Таким чином, ми виділили п'ять основних детермінант оптимізації національної самосвідомості як чинника державотворення. Це: 1) формування державницької ідеології як системи економічних, політичних, правових і культурних цінностей, ідей і цілей; 2) формування повноцінної і консолідованої еліти як генератора національної самосвідомості; 3) популяризація консолідуючої національної ідеї; 4) впровадження у свідомості і самосвідомості нації легітиміційних процесів та настанов; 5) відтворення мовної єдності нації.

Звісно, вказані напрями потребують подальшого розвитку з метою розробки стратегії і тактики українського державотворення. Але особливу увагу ми акцентуємо на виробленні державницької ідеології, яка на основі консолідуючої національної ідеї є найважливішою детермінантою оптимізації функціонування національної самосвідомості і чинником ефективного державотворення.

Понад те, важливо показати, що у сучасному українському суспільстві є політична ідеологія, у якій національно-політичними силами визначені цілі державного будівництва, самої держави, як вона визначена в Конституції України. Ю. Шемшученко влучно зазначає, що Конституція України є не тільки політико-правовою, але й ідеологічною базою державного будівництва.

---

1. Калтахчан С. Т. Ленинизм о сущности нации и пути образования интернациональных общностей / С. Т. Калтахчан. – М., 1967. – 291 с.

2. Бромлей Ю. В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов / Ю. В. Бромлей. – М., 1998. – 179 с.

3. Уледов А. К. Русская идея как феномен национального самосознания / А. К. Уледов // *Almamater*. – 1992. – № 7-9. Лики России. – С. 54.

4. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітичний аналіз : Монографія / І. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 390 с.

5. Джунусов М. Введение в марксистско-ленинскую теорию наций / М. Джунусов. – Ашхабад : Ылым, 1988. – 375 с.
6. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М., 1979.
7. Дашдамиров А. Ф. Проблема личности в марксистско-ленинской теории нации и национальных отношений / А. Ф. Дашдамиров. – Баку : Азернешр, 1984. – 198 с.
8. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М., 1972.
9. Надольний І. Ф. Національна самосвідомість як чинник розвитку духовності українського суспільства / І. Ф. Надольний // Науковий вісник Держ. акад. статистики, обліку та аудиту. – 2003. – Вип. 1. – С. 80–87
10. Каширин В. И. Социальное самосознание человечества и перспективы его развития : Дис. ... д-ра филос. наук / В. И. Каширин–Ставрополь, 1999. – С. 29.
11. Уледов А. К. Духовное обновление общества/А. К. Уледов. – М., 1990.
12. Карлова В. В. Національна самосвідомість: сутність, поняття та зміст у контексті сучасних дослідницьких підходів/ В. В. Карлова // Ефективність державного управління. – Львів, 2010. – Вип. 23. – С.158–165.
13. Ситник П. К. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні : Монографія / П. К. Ситник, А. П. Дербак. – К. : НІСД, 2004. – 226 с.
14. Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне : Зб. ст. – К. : Світогляд, 2005. – 186 с.
15. Бердяев Н. А. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М., 1990. – 241 с.
16. Мофа С. О. Пріоритетні напрямки оптимізації національно-державницької самосвідомості в Україні / С.О. Мофа, Р.О. Додонов // Політичний менеджмент. – 2003. – №2.